

Jarosław Wąsowicz SDB*

Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Pilskiej

KARDYNAŁ ŠTĚPÁN TROCHTA SDB – WIĘZIEŃ DWÓCH SYSTEMÓW TOTALITARNYCH

Kościół w Czechosłowacji w XX wieku stał się wspólnotą męczenników. Podczas II wojny światowej wielu duchownych katolickich trafiło do obozów koncentracyjnych, zwłaszcza do KL Dachau¹. Był to również kraj, w którym komunistyczne represje wobec wiernych i duchowieństwa należały do najcięższych w komunistycznym bloku Europy². W gronie cierpiących za wiarę w Cze-

* Ks. Jarosław Wąsowicz SDB – doktor historii, magister teologii; dyrektor Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Pilskiej; wykładowca historii Kościoła w WSD Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie; zajmuje się dziejami młodzieżowej opozycji i NSZZ „Solidarność” w PRL-u, historią Kościoła w tym okresie, martyrologium duchowieństwa polskiego w czasie II wojny światowej, historią salezjanów w Polsce oraz naukami pomocniczymi historii.

¹ Por. J. Domagała [właśc. W. Jacewicz], *Ci, którzy przeszli przez Dachau*, Warszawa 1957, s. 295–305.

² Na ten temat w języku polskim zob. m.in.: B. Svoboda, *Po stronie narodu. Kardynał František Tomášek w boju z reżimem komunistycznym (1965–1989)*, tłum. J. Nalepa, Kraków 2013; P. Boryszewski, *Kościół, którego nie było. Tajna działalność religijna w Czechosłowacji w latach 1949–1989*, Warszawa 2002; B. Cywiński, *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie środkowo-wschodniej*, t. 2: „...i was prześladować będą”, Lublin 1990, s. 217–274; A. Grajewski, *Kompleks Judasza. Kościół zraniony. Chrześcijaństwo w Europie środkowo-wschodniej między oporem a kolaboracją*, Poznań 1999, s. 23–73; A. Hlinka, *Siła słabych i słabość silnych. Prześladowanie Kościoła na Słowacji 1945–1989*, Kraków 2013; J. Dębiński, *Historia stosunków państwo-Kościół w Republice Czeskiej*, „Ateneum Kapłańskie”, 165 (2015), z. 2, s. 294–302; T. Fitych, *Kościół milczenia dzisiaj*, Praga–Nowa Ruda 1995; St. Tasiemski, *Kolaboranci w sutannach*, „Więź”, 2 (1997), s. 159–165; M. Katuniniec, *Represje wobec duchowieństwa katolickiego na Słowacji w latach 1945–1956*, w: *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, pod red. J. Myszy, A. Dziuroka, Katowice 2004, s. 35–47; tamże, J. Cuhra, *Represje wobec duchownych i wiernych na ziemiach czeskich w latach 1948–1962*, s. 48–61; R. Vevoda, *Stosunki państwo-Kościół w Czechosłowacji (1945–1990)*, w: *Między integracją a komunizmem. Społeczeństwa i Kościoły Europy Środkowej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Szczecin, 8–9 czerwca 2001 r.*, pod red. K. Kowalczyka, A. Kubaja, R. Wróblewskiego, Tuchów 2001, s. 29–19. Na temat prześladowań Kościoła ukazywały się również artykuły i publikacje w drugim obiegu. Zob. m.in.: *Dzieje Kościoła rzymsko-katolickiego [!] w Czechach i na Morawach 1948–1978*, Warszawa 1984. Opublikowano także kilka wspomnień z tego okresu dotyczących również pomocy polskiego Kościoła dla prześladowanego duchowieństwa i wiernych w Czechosłowacji. Zob. m.in.: J.Ch. Korec, *Po barbarzyńskiej nocy...*, tłum. L. Spyryka, Kraków 1994; L. Kuchař, *Ominąc*

chosłowacji znalazł się m.in. kardynał Štěpán Trochta, salezjanin. Należał on do tych, którzy w XX wieku cierpieli prześladowanie ze strony dwóch systemów totalitarnych: narodowego socjalizmu III Rzeszy i komunizmu. Pierwszy czeski hierarcha z grona duchowych synów św. Jana Bosko spędził w niemieckich i czechosłowackich więzieniach łącznie trzynaście lat. Pomimo represji zachowywał pogodne usposobienie i aż do śmierci pozostał wierny Kościołowi.

W życiu kardynała Trochty przejawia się wiele wątków związanych z naszą ojczyzną. Ze współbraćmi z Polski studiował teologię w Turynie. Utrzymywał z nimi przez lata przyjacielskie relacje³. W okresie wojny był więziony w obozach zagłady z polskimi salezjanami⁴. Bywał wreszcie w naszym kraju po zakończeniu wojny. Jako biskup Litomierzyc i były więzień obozu koncentracyjnego Dachau uczestniczył w uroczystościach 25. rocznicy jego wyzwolenia. Odwiedził wówczas m.in. Kalisz, Łódź nad Wartą i Wrocław⁵.

Na drogach salezjańskiego powołania

Štěpán Trochta pochodził z licznej rodziny chłopskiej. Urodził się 26 marca 1905 r. w miejscowości Francova Lhotana na Morawach. Od dzieciństwa wychowywany był w bardzo religijnej atmosferze i dość wcześnie poczuł powołanie do kapłaństwa. Po ukończeniu szkoły podstawowej rozpoczął naukę w Małym Seminarium w Kromerizu. Niestety, jego edukację przerwał wybuch I wojny światowej. Po jej zakończeniu podjął naukę w zakładzie salezjańskim dla spóźnionych powołań z Czech w Perosa Argentine we Włoszech⁶. Tam zafascynował się duchowością św. Jana Bosko i postanowił wstąpić do Zgromadzenia Salezjańskiego⁷. Po rocznej

radar. *Wspomnienia o dwóch tajnych święceniach kapłańskich w Kościele zza miedzy*, tłum. Z. Klimczuk, Marki-Struga 1993; J.A. Beňo, *Rehabilitacja*, tłum. Z. Zalewski, Radom 2001; M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego*, Kraków 2007.

³ Archivio Salesiano Centrale (Centralne Archiwum Salezjańskie w Rzymie: ASC), sygn. B741, Trochta documenti, I novelli Sacerdoti Salesiani alunni del'Ist. Internaz. D. Bosco, Torino Luglio 1932.

⁴ Por. J. Krawiec, *Jak Dante za życia przeszedłem przez piekło. Ks. Zygmunt Kuzak SDB – Kapłan Niezłomny. Opracowanie biograficzne*, Kraków 2007, s. 161; J. Wąsowicz, *Salezjanie w Konzentrazionslager Dachau*, w: *Da Mihi Animas Caetera Tolle. Księga Pamiątkowa dedykowana Ks. Profesorowi Stanisławowi Wilkowi SDB w 70. rocznicę urodzin*, pod red. J. Pietrzykowskiego, J. Wąsowicza, Piła 2014, s. 225–257.

⁵ Por. J. Wąsowicz, *Udział kardynała Szczepana Trochty SDB w uroczystościach dziękczynnych za 25. rocznicę wyzwolenia KL Dachau w sanktuarium św. Józefa w Kaliszu*, „Polonia Maior Orientalis. Studia z dziejów Wielkopolski Wschodniej”, 2 (2015), s. 135–144.

⁶ Por. M.R. Křížková, *Knihavíry, naděje a lásky. 70 letpůso bení salesiánů v Čechách a na Moravě*, Praha 1996, s. 17–19.

⁷ Por. *Salezjanin biskupem w Czechosłowacji*, „Pokłosie Salezjańskie”, 1 (1948), s. 14.

próbie nowicjackiej odbytej w domu formacyjnym w Foglizzo⁸ 24 września 1925 r. na ręce samego przełożonego generalnego ks. Filipa Rinaldiego⁹ złożył w Turynie pierwsze śluby. Później realizował kolejne etapy formacji zakonnej i kapłańskiej. Praktykę duszpastersko-wychowawczą, zwaną u salezjanów asystencją, odbył we Fryštaku, natomiast studia teologiczne – w Turynie. W dniu 31 stycznia 1931 r. złożył profesję wieczystą, natomiast 1 lipca 1932 r. przyjął święcenia kapłańskie i uzyskał doktorat na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie¹⁰.

Po zakończeniu studiów teologicznych ks. Trochta powrócił do Czech i z gorliwością oddał się budowaniu od podstaw dzieł salezjańskich w Ostrawie i Pradze. Swoim zaangażowaniem i dobrocią zyskał podziw zarówno mieszkańców, jak i władz, które z życzliwością patrzyły na dynamicznie rozwijające się salezjańskie placówki. Jako neoprezbiter podjął się zadań kierownika kleryków we Fryštaku, gdzie w 1932 roku zorganizowano studentat filozoficzny dla Czechów i Słowaków. W 1933 roku został wybrany do zarządu Związku Współpracowników Salezjańskich, powołanego na spotkaniu założycielskim we Fryštaku 22 października¹¹.

W kolejnym roku powierzono młodemu ks. Trochcie organizację dzieła salezjańskiego w Ostrawie i budowę kościoła. 17 czerwca 1934 roku odbyła się uroczystość poświęcenia kamienia węgielnego pod salezjańską świątynię¹². Miała ona stać się dziękczynieniem czeskich i słowackich salezjanów za kanonizację

⁸ ASC, sygn. B741, Trochta documenti, Ammissione al Noviziato, Torino 15 XI 1924.

⁹ Bł. ks. Filip Rinaldi SDB (1856–1931) – do Zgromadzenia Salezjańskiego wstąpił w 1879 roku; 23 grudnia 1882 roku przyjął święcenia kapłańskie w Ivrea z rąk bpa Dawida Riccardi. W 1883 roku został dyrektorem zakładu salezjańskiego dla spóźnionych powołań w Mathi, niedaleko Turynu; w 1889 roku ks. Rinaldi został skierowany do pracy w Hiszpanii i mianowany dyrektorem salezjańskiej placówki w Sarria, niedaleko Barcelony, zaś po trzech latach został inspektorem wszystkich placówek salezjańskich w Hiszpanii i Portugalii. W roku 1901 został odwołany do Turynu, gdzie przez następnych dwadzieścia lat piastował stanowisko prefekta generalnego. W tym czasie był m.in. wicepostulatorem procesu beatyfikacyjnego księdza Bosko, zorganizował instytut osób poświęconych Bogu, ale żyjących w świecie, tzw. Volontarie di Don Bosco – Wolontariuszki Księdza Bosko (VDB), rozciągał opiekę nad byłymi wychowankami salezjańskimi, Związkiem Pomocników Salezjańskich, Córkami Maryi Wspomożycielki Wiernych; był też twórcą czasopisma misyjnego „Młodzież Misyjna”. 22 kwietnia 1922 r. został wybrany Przełożonym Generalnym Towarzystwa św. Franciszka Salezego, trzecim następcą św. Jana Bosko. Zmarł 5 grudnia 1931 roku. Papież Jan Paweł II ogłosił go błogosławionym 29 kwietnia 1990 roku. Por. L. Castano, *Ksiądz Rinaldi: żywy wizerunek ks. Bosko*, tłum. A. Gryczyńska, Łódź 1983; P.L. Cameroni, *Come stelle nel cielo. Figure di Santità in compagnia di Don Bosco*, Torino 2015, s. 72–76.

¹⁰ ASC, sygn. B741, Trochta documenti, Professione Religiosa, Torino 2 II 1931; tamże, *Dokument przyjęcia święceń kapłańskich w dniu 1 lipca 1932 r.*, Turyn, 4 lipca 1932.

¹¹ Por. O. Med., *Czeski Ksiądz Bosko. Biografia ks. Ignacego Stuchlego*, tłum. M. Staniek, Kraków 2007, s. 188–205.

¹² Por. M.R. Křížková, *Kniha Víry, naděje a lásky. 70 let působení salesiánů v Čechách a na Moravě*, Praha 1996, s. 38–39.

św. Jana Bosko, której dokonał papież Pius XI w Wielkanoc, 1 kwietnia 1934 roku. Uroczystości zorganizowane przez ks. Trochtę wypadły niezwykle okazale:

[U]czestniczyła [w nich] cała katolicka Ostrawa, bez względu na narodowość. Nawet niemiecka młodzież kroczyła w procesji z kościoła parafialnego na plac budowy. Salezjanie powitali i działacze publicznych, jak socjaldemokratycznego burmistrza Prokeša, starostę Rudnařa, komendanta policji Bačę, posłów Vaculika i Rypara. Poświęcenia dokonał arcybiskup Prečan, a z uroczystości wysłano telegram do ojca świętego Piusa XI oraz prezydenta Republiki T.G. Masaryka¹³.

W grudniu 1934 roku ks. Štěpán Trochta podjął się nowej misji: budowy domu salezjańskiego na peryferiach Pragi w dzielnicy Kobylisy. Zdobywanie potrzebnych środków na to dzieło szło bardzo ciężko. Do popularyzacji salezjanów przyczynił się nieco Zjazd Katolicki, który odbył się w Pradze w czerwcu 1935 roku. Uczestniczył w nim m.in. kard. August Hlond SDB, prymas Polski, który z okazji tego wydarzenia skierował do uczestników kilka okolicznościowych przemówień¹⁴, a podczas pobytu w Pradze 28 czerwca odwiedził plac budowy salezjańskiego internatu i kościoła pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus¹⁵.

W roku szkolnym 1937/1938 otwarto pierwsze skrzydło internatu. W kolejnych latach budowa postępowała i ostatecznie w salezjańskim zakładzie pod dyktando ks. Trochty zamieszkało ponad 200 wychowanków. W dniu 25 października 1937 r. została poświęcona kaplica, która tymczasowo miała zastąpić kościół. O salezjańskim dziele robiło się coraz głośniejsze, pisało o nim wiele gazet. Ksiądz dyrektor zadbał o możliwość angażowania się wychowanków w działalność orkiestry i chóru, drużyn sportowych, skautingu¹⁶.

Jesienią 1938 r. rozpoczęły się polityczne problemy Czechosłowacji. W wyniku układu monachijskiego i roszczeniowej polityki III Rzeszy najpierw państwo

¹³ Por. O. Med, *Czeski Ksiądz Bosko*, s. 205.

¹⁴ Zob. A. Hlond, *Przemówienie radiowe z okazji Zjazdu Katolickiego w Pradze, 27.VI.1935*, w: „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej”, nr 7/8(1935), s. 246–247; tenże, *List do dra Alfreda Fuchsa, redaktora „Lidove Listy” z okazji Zjazdu Katolickiego w Pradze, Poznań, dnia 19 czerwca 1935*, w: „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej”, nr 7/8(1935), s. 278–279.

¹⁵ Por. O. Med., *Czeski Ksiądz Bosko*, s. 210; Por. M.R. Křížková, *Knihavíry, naděje a lásky. 70 let působení salesiánů v Čechách a na Moravě*, s. 44–45.

¹⁶ Tamże, s. 49–54. Złazszcza skauting był ulubioną przez ks. Trochtę organizacją, w którą osobiście się angażował. Początki skautingu (cz. Junák) w Czechach sięgają roku 1911. W dwudziestoleciu międzywojennym należał do najważniejszych organizacji młodzieżowych o charakterze wychowawczym. Ponieważ wychowanie w ruchu skautowym było oparte na wartościach religijnych, chętnie angażowali się w nie salezjanie. Z idei skautowskich czerpali m.in. ks. Metody Klement SDB i prof. Pawełka, kiedy w roku 1933 zakładali organizację ministrancką „Legio Angelica”. Por. J. Janoušek, *Dr. Nosek mladým*, Praha 1939; zob. także: www.skaut.cz (dostęp: 12.04.2016).

utraciło znaczną część swoich terytoriów, a od 15 marca 1939 r. z pozostałych Niemcy utworzyły Protektorat Czech i Moraw. Został on włączony do tzw. Wielkich Niemiec (*Großdeutsches Reich*). Powstało marionetkowe państwo Słowacja uzależnione od Rzeszy. Wobec czeskiego Kościoła katolickiego okupanci prowadzili taką samą politykę jak w Niemczech. W obozach koncentracyjnych zamknięto łącznie 487 księży i zakonników, z czego 70 poniosło śmierć¹⁷.

W niemieckich obozach zagłady

Wydarzenia polityczne odbiły się na pracy wychowawczej w salezjańskich zakładach tej części Europy. Wiele z nich zamknięto lub znacznie ograniczono ich zakres działania. Niemcy zlikwidowali w Czechach i na Morawach instytucje narodowe, kulturalne oraz wszystkie organizacje religijne. Wielu współbraci zostało aresztowanych i osadzonych w niemieckich obozach zagłady. Tak też stało się w przypadku ks. Trochty. Po udanym zamachu na zastępcę gubernatora Czech i Moraw generała SS Reinharda Heydricha, dokonanym 27 maja 1942 r.¹⁸ w pobliżu salezjańskiego zakładu w Pradze, Niemcy podjęli akcje odwetowe na ludności. Ksiądz dyrektor Trochta został aresztowany 28 maja 1942 r. i osadzony w obozie koncentracyjnym Theresienstadt (Terezin), który mieścił się w XIX-wiecznej twierdzy wojskowej¹⁹. Zarzucono mu m.in. kontakty z nuncjaturą i oskarżano o tajne kontakty z Włochami i zagranicą²⁰.

Z Terezina 7 września 1942 roku ks. Trochtę przewieziono go do KL Mauthausen. W tym niemieckim obozie zagłady usytuowanym na terytorium Austrii spędził dwa lata²¹. Więźniowie pracowali tam w morderczych warunkach w kamieniołomie lub w okolicznych fabrykach, głównie zakładach zbrojeniowych. Wśród więźniów odnotowywano dużą śmiertelność, która wynikała z systemu

¹⁷ Por. *Strażnik sumienia. Ks. Georg Wache – proboszcz parafii św. Mikołaja w Nowej Rudzie w czasie drugiej wojny światowej*, oprac. ks. J. Kos, Nowa Ruda 2008, s. 31.

¹⁸ Reinhard Heydrich był zastępcą Gubernatora Protektoratu Czech i Moraw w okresie od 29 września 1941 roku do 4 czerwca 1942 roku. W wyniku ran odniesionych podczas zamachu i komplikacji pooperacyjnych zmarł 4 czerwca 1942 roku. Zamach był szokiem dla Hitlera oraz innych dygnitarzy niemieckich. Wywołał falę represji w postaci egzekucji i zsyłek do obozów koncentracyjnych. Na temat zamachu zob.: J. Čvančara, *Akce Atentat*, Praha 1991; L. Kessler [właśc. Ch. Whiting], *Heydrich – posłaniec śmierci*, tłum. S. Kędzierski, Warszawa 2000; A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa SS*, Warszawa 1975, tłum. B. Jodkowska, s. 275–276.

¹⁹ Por. J. Novosad, *Štěpán Trochta Svědek „T”*, Praha 2001, s. 35. Obecnie w muzeum KL Terezin znajduje się specjalna plansza poświęcona kard. Trochcie SDB.

²⁰ ASC, sygn. B741, *List ks. Szczepana Trochty SDB do przełożonego generalnego Towarzystwa Salezjańskiego ks. Piotra Ricaldone*, Dachau, 18 maja 1945 r.

²¹ Por. J. Novosad, *Štěpán Trochta Svědek „T”*, s. 49–59.

terroru wewnątrzobozowego, złych warunków bytowych, chorób i epidemii, eksperymentów pseudomedycznych, masowych egzekucji²².

Katorżnicza praca i obozowe warunki znacznie wyniszczyły zdrowie ks. Trochty. W Mauthausen cudem uniknął śmierci, kiedy postrzelony przez esesmanów znalazł się na wozie z trupami, z którego udało mu się wydostać²³:

Któregoś ranka na apelu wywołano siedmiu Żydów i więźnia Trochtę. Dostali za zadanie opróżnienie pojemników z odchodami z obozowych ubikacji. Pojemniki były załadowane na wóz. Więźniowie musieli zawieźć je na miejsce, gdzie zostaną opróżnione. Droga była piaszczysta. Trepy więźniów ślizgały się, a w pewnym momencie koła wozu ugrzęzły w piasku. Pilnujący więźniów „Esesman” wrzasnął na Trochtę: „Żydowska świnió (Saujud), pchaj!” Heftling [więzień] Trochta nie miał żółtej gwiazdy na pasiaku, więc nie myślał, że rozkaz odnosi się do niego. Wtedy rozległ się strzał. Trochta poczuł ból w ramieniu. Chwycił mocniej za koło wozu, ale wtedy rozległ się drugi strzał i poczuł ból w nodze. Esesman zaczął strzelać. Trochta zareagował natychmiast. Zwalił się na ziemię i zamarł w bezruchu z zamkniętymi oczami. Nastąpiły dwie minuty ciszy. Wtedy Esesman rozkazał: „Wrzucić go na wóz!” Miał na myśli obok stojący wóz załadowany trupami. Przybył na nim jeszcze jeden zmarły. W czasie jazdy Trochta stracił przytomność. Gdy się ocknął, panowała wokół śmiertelna cisza. Gdzie jestem, co ja tu robię? – pomyślał. Zrozumiał po chwili, że jako jedyny żywy znajduje się na wozie wśród stosu trupów. Zaczął zastanawiać się, dlaczego wóz z trupami nie dojechał do miejsca przeznaczenia. Zrozumiał, że zaczęły ryczeć syreny, obwieszczając koniec pracy. Więźniowie pozostawili wszystko na miejscu i udali się na apel. Trochta oderwał kawałek materiału z nogawki pasiaka leżącego obok trupa, obwiązał krwawiącą nogę, zsunął się z wozu i poczłapał do izby chorych²⁴.

Po tym wydarzeniu z czasem udało mu się dostać lżejszą pracę. Nieraz spotykały go represje. Jeden ze współwięźniów ks. Trochty wspominał po latach, iż w noc Bożego Narodzenia 1943 roku zauważył, jak kapo wymierzył salezjaninowi policzek drutem za to, że wypowiadał polskiego kleryka. Trochta otarł wówczas krew, usiadł na pryczy, życzył wszystkim radosnych świąt i zaśpiewał kolędę²⁵.

²² Przez obóz przeszło 335 tys. więźniów, zmarło – według różnych danych – od 71 do 122 tys. Na temat KL Mauthausen–Gusen dysponujemy wieloma opracowaniami. Wśród najnowszych zob. m.in.: S. Dobosiewicz, *Mauthausen–Gusen w obronie życia i ludzkiej godności*, Warszawa 2000; M. Orski, *Ostatnie dni obozu Mauthausen–Gusen*, Gdańsk 2005; J.E. Iwiński, *Walka o życie i godność ludzką w obozie koncentracyjnym Gusen w latach 1940–1942*, Warszawa 1989; K. Madoń-Mitzner, *Ocaleni z Mauthausen. Relacje polskich więźniów obozów nazistowskich systemu Mauthausen–Gusen*, Warszawa 2010.

²³ *Kardinał Trochta – mučedník: Terežín, Mauthausen, Dachau, Nové Město nad Metují 1991; J. Kučera, Vyznavač a mučedník Štěpán Trochta*, s. 10–12.

²⁴ Por. S. Szmidt, *Nieugięty do końca*, <http://adonai.pl/swiadectwa/?id=90> [dostęp: 12 IX 2017].

²⁵ Por. J. Krawiec, *Jak Dante za życia przeszedłem przez piekło. Ks. Zygmunt Kuzak SDB –*

Pod koniec 1944 r. obóz Mauthausen został ewakuowany ze względu na zbliżający się front. Ksiądz Štěpán Trochta 1 grudnia 1944 r. trafił do KL Dachau, który podczas okupacji był obozem przeznaczonym specjalnie dla duchownych. W obozie otrzymał numer 134 400²⁶. W pamięci współwięźniów zapisał się złotymi zgłoskami jako zawsze chętny do udzielania pomocy, także do służenia sakramentami świętymi. W obozie utrzymywał żywe relacje z polskimi współbraćmi. Był kursowym kolegą z seminarium w Turynie więźnia KL Dachau ks. Walentego Dębskiego SDB²⁷. Ksiądz Trochta dzielił się ze współwięźniami jedzeniem, które dostarczała mu do obozu siostra²⁸.

W powojennej rzeczywistości

W dniu 29 kwietnia 1945 r. KL Dachau został zajęty przez wojska amerykańskie. Więźni tu kapłani uważali swoje uwolnienie za cud wymodlony za wstawiennictwem św. Józefa, do którego odmówiono w ostatnich dniach kwietnia specjalną nowennę²⁹. W pierwszych dniach po uwolnieniu ks. Trochta napisał list do przełożonego generalnego salezjanów księdza generała Piotra Ricaldone. Wyraził w nim przekonanie, że w obozie pogłębił jeszcze swoją wiarę i miłość do zgromadzenia. Sporządził także wykaz salezjanów zmarłych w KL Dachau i zaznaczył, że w związku z niepewną sytuacją polityczną polscy salezjanie obawiają się powrotu do ojczyzny³⁰. Ksiądz Trochta po wyzwoleniu obozu na zaproszenie

Kapłan Niezłomny. Opracowanie biograficzne, Kraków 2007, s. 161; S. Szmidt, *Nieugięty do końca*, <http://adonai.pl/swiadcetwa/?id=90> [dostęp: 12 IX 2017]. W KL Mauthausen-Gusen więzionych było wówczas trzech kleryków salezjańskich: Stefan Pawlaczyk, Antoni Jezierski oraz Antoni Zdunek. Por. J. Wąsowicz, *Wspomnienia ks. Stefana Pawlaczyka SDB z niemieckiego obozu koncentracyjnego w Gusen* (w druku).

²⁶ Por. J. Novosad, *Štěpán Trochta Svědek „T”*, s. 35–63; J. Kučera, *Vyznavač a Miedník Štěpán Trochta*, s. 9; *Štěpán Kardinál Trochta. Životopisná črta a výběr proslovů a pastýřských listů*, Řím 1984, s. 93–119; M.R. Křížková, *Kniha víry, naděje a lásky. 70 let působení salesiánů v Čechách a na Morav*, s. 62; M.M. Buben, *Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů*, s. 354–356; *Salezjanin – biskupem w Czechosłowacji*, „Pokłosie Salezjańskie” nr 1 (1948), s. 14; J. Domagała [właśc. W. Jacewicz], *Ci, którzy przeszli przez Dachau*, s. 303.

²⁷ ASC, sygn. B741, Trochta documenti, I novella Sacerdoti Salesiani alunni dell'Ist. Inter-naz. D. Bosco, Torino, Luglio 1932; J. Wąsowicz, *Salezjanie w Konzentrazionslager Dachau*, s. 225–257.

²⁸ Po przewiezieniu ks. Trochty do KL Dachau w miasteczku zamieszkała jego rodzona siostra, która po kryjomu dostarczała mu żywność. Por. F. Korszyński, *Jasne promienie w Dachau*, Poznań 1985, s. 186–187.

²⁹ Por. J. Wąsowicz, *Akt oddania się w opiekę św. Józefowi kaliskiemu kapłanów więźniów KZ Dachau*, „Kaliskie Studia Teologiczne”, 4 (2005), s. 131–142.

³⁰ ASC, sygn. B741, List ks. Szczepana Trochty SDB do przełożonego generalnego Towarzystwa Salezjańskiego ks. Piotra Ricaldone, Dachau, 18 maja 1945 r. Więcej na temat tego dokumentu zob.: J. Wąsowicz, *Relacja ks. Szczepana Trochty SDB o salezjanach w KL Dachau*

jezuity ks. Michela Riqueta włączył się w działalność organizacji kapłanów podejmującej inicjatywę na rzecz pojednania między narodami. Reprezentował w niej księży z Czechosłowacji³¹.

Po krótkiej rekonwalescencji ks. Štěpán Trochta powrócił do zakładu salezjańskiego w Pradze „w obozowym ubraniu i wynędzniały”. Pomimo przeżyć wojennych z zapałem zabrał się za odbudowę dzieła wychowawczego w stolicy Czech. Rozpoczął od organizacji uroczystości ku czci Wspomożycielki Wiernych 24 maja 1945 roku³².

Na placówce w Pradze spędził jednak po wojnie zaledwie dwa lata. W 1947 r. ks. Trochta został mianowany przez papieża Piusa XII biskupem Litomierzyc³³. Wiadomość o nominacji zastała go w Turynie, gdzie uczestniczył jako delegat czeskiej inspektorii w 16 Kapitulie Generalnej, która odbywała się od 24 sierpnia do 11 września 1947 roku. Debatowano wówczas m.in. nad wyzwaniem dla Zgromadzenia Salezjańskiego w powojennych czasach³⁴.

Biskupia nominacja ks. Trochty stała się niejako ukoronowaniem jubileuszu dwudziestolecia pracy wychowawczej salezjanów w Czechach i na Morawach. Z okazji święceń biskupich 15 października w sali koncertowej domu salezjańskiego w Pradze odbyła się akademie muzyczno-literacka. Wystąpiło w niej 168 muzyków z pięciu salezjańskich orkiestr i ponad 200 śpiewaków. Konsekracja ks. Trochty odbyła się dzień później, 16 listopada 1947 roku, w praskiej katedrze św. Wita. Uczestniczyli w niej wszyscy biskupi z Czech, Moraw i Słowacji. Święceń biskupich udzielił salezjaninowi nuncjusz papieski Xaver Ritter³⁵.

Rok później w listopadzie 1948 roku bp Štěpán Trochta udał się z wizytą *ad limina* do Rzymu, gdzie spotkał się z papieżem Piusem XII. W związku z narastającymi prześladowaniami Kościoła w Czechosłowacji otrzymał wówczas pełnomocnictwa do tajnego przygotowania i święcenia księży³⁶.

przesłana po wyzwoleniu obozu do ks. Piotra Ricardone [!] SDB, Przełożonego Generalnego Towarzystwa Salezjańskiego, „Seminare” 38 (2017) nr 1, s. 165-174.

³¹ Por. F. Korszyński, *Jasne promienie w Dachau*, s. 187.

³² Por. O. Med, *Czeski Ksiądz Bosko*, s. 210.

³³ Zastąpił na ordynariacie bpa Antona Aloisa Webera, który był biskupem Litomierzyc od 1931 roku. Musiał on opuścić stolicę biskupią wraz ze znaczną częścią wiernych (75 proc. diecezjan) z powodu niemieckiego pochodzenia. Por. K. Małysz, *Litomierzycy*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 10, pod red. E. Ziemanna, k. 1185-1186, Lublin 2004.

³⁴ Por. S. Russo, *I primi venticinque Capitoli Generali: 1877-2002*, Catania 2007, s. 52-53.

³⁵ Por. O. Med, *Czeski Ksiądz Bosko*, s. 240-241.

³⁶ Por. A. Grajewski, *Kompleks Judasza*, s. 26.

W komunistycznych więzieniach

Biskup Trochta mógł w spokoju pełnić funkcję pasterza swojej diecezji zaledwie przez kilkanaście miesięcy. Już w 1949 r. władze zabroniły mu posługiwania, natomiast w 1950 r. został internowany w swojej rezydencji, poddany izolacji i odcięty od wszelkich kontaktów. W niektórych wydarzeniach mógł uczestniczyć za zezwoleniem władz. Brał udział m.in. w zjeździe duchowieństwa rzymskokatolickiego w Pradze 29 września 1951 roku³⁷. W dniu 23 kwietnia 1952 r. bp Štěpán Trochta zrezygnował z kierowania diecezją³⁸.

Wkrótce ordynariuszowi diecezji w Litomierzycach wytoczono pokazowy proces polityczny przebiegający według scenariusza sowieckiego. W dniu 16 stycznia 1953 roku biskup Trochta został uwięziony i oskarżony o zdradę oraz szpiegostwo. Był przez komunistów uważany za najbardziej oportunistycznego członka episkopatu. Rok później 23 lipca 1954 roku skazano go na dwadzieścia pięć lat pozbawienia wolności. Przez kolejne lata przebywał w sześciu największych czeskich więzieniach³⁹.

Po Praskiej Wiośnie

Na wolność wypuszczono go dopiero w wyniku amnestii 9 maja 1960 roku. Jednak była ona tylko połowiczna. Nie mógł pełnić funkcji kapłańskich i pasterskich, nałożono na niego przymus pracy w charakterze robotnika. Zarabiał na życie jako murarz i cieśla w Pradze. Nadal był inwigilowany i represjonowany⁴⁰. Pewnej niedzieli w kościele św. Krzyża jako zwykły wierny został rozpoznany przez odprawiającego Mszę księdza, który ze wzruszenia się rozplakał. Nie uszło to uwagi bezpieki⁴¹.

³⁷ Por. P. Jakubčín, *Pastieri v osídlach moci. Komunistický režim a katolíckí kňazi na Slovensku v rokoch 1948–1968*, Bratislava 2012, s. 50.

³⁸ Por. M. Roszewski, *Obecność Kościoła katolickiego w Czeskiej Republice. Zarys problemu*, https://opoka.org.pl/biblioteka/T/TA/TAP/mr_200811_czechy.html#sdfnote53sym [dostęp: 10 VI 2016].

³⁹ Por. P. Boryszewski, *Kościół, którego nie było. Tajna działalność religijna w Czechosłowacji w latach 1949–1989*, s. 27; R. Vevoda, *Stosunki państwo–Kościół w Czechosłowacji (1945–1990)*, s. 24; J. Cuhra, *Represje wobec duchownych i wiernych na ziemiach czeskich w latach 1948–1962*, s. 55; B. Cywiński, *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej*, t. 2: „...i was prześladować będą”, s. 271.

⁴⁰ Por. A. Grajewski, *Chronologia i historyczne uwarunkowania represji wobec duchowieństwa katolickiego w krajach Europy Środkowej*, w: *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim*, s. 30–31; M.M. Buben, *Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů*, Praha 2000, s. 354–356; J. Dębiński, *Historia stosunków państwo–Kościół w Republice Czeskiej*, s. 298.

⁴¹ Por. S. Szmidt, *Nieugięty do końca*, <http://adonai.pl/swiadectwa/?id=90> [dostęp: 12 IX 2017].

W 1962 r. bp Trochta przeszedł na emeryturę i zamieszkał w Domu Pomocy Społecznej pod ścisłym nadzorem Służby Bezpieczeństwa. W październiku 1963 roku wraz z trzema innymi biskupami (bp Mořic Pícha z Hradec Králové, bp Jozef Čársky – administrator apostolski Koszyc, Ambróz Lazík – administrator Trnavy) został zmuszony do złożenia przysięgi na wierność republice⁴². W tym okresie nie uzyskał zezwolenia na udział w obradach Soboru Watykańskiego II⁴³. W wyniku Praskiej Wiosny 1 września 1968 r. objął ponownie urząd biskupa litomierzyckiego⁴⁴.

Dwa lat później odwiedził Polskę. Jako były więzień obozów koncentracyjnych z okazji 25. rocznicy wyzwolenia KL Dachau bp Štěpán Trochta SDB wziął udział w rocznicowej pielgrzymce kapłanów do sanktuarium św. Józefa w Kaliszu. Były one organizowane przez polskich księży obozowiczów od 1948 roku⁴⁵. Przy okazji rocznicowych uroczystości czeski duchowny odwiedził m.in. seminarium salezjańskie w Łądzie n. Wartą, gdzie sprawował Mszę św. dla współbraci⁴⁶. Ubrano go wówczas w szaty po innym salezjańskim purpuracie kard. Auguście Hlondzie. Według świadków tych wydarzeń Trochta bardzo się wówczas wzruszył⁴⁷. Podczas uroczystości w Kaliszu wygłosił okolicznościowe przemówienie⁴⁸. Z dokumen-

⁴² Por. B. Cywiński, *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej*, t. 2: „... i was prześladować będą”, s. 261–262.

⁴³ Por. *Pro memoria z okazji obecności biskupów czechosłowackich na Soborze*, w: *Więzy jedności Jana XXIII i kardynała Stefana Wyszyńskiego*, oprac. S. Wilk SDB, A.D. Wójcik, Lublin 2016, s. 330–331.

⁴⁴ Por. M. Roszewski, *Obecność Kościoła katolickiego w Czeskiej Republice. Zarys problemu*, https://opoka.org.pl/biblioteka/T/TA/TAP/mr_200811_czechy.html#sdfootnote53sym [dostęp. 10 VI 2016].

⁴⁵ L. Wilczyński, *Pielgrzymki księży byłych więźniów obozu koncentracyjnego w Dachau do sanktuarium św. Józefa w Kaliszu (1945–2005)*, „Kaliskie Studia Teologiczne” 5 (2006), s. 7–33; P. Gołdyn, *Wkład Biskupa Franciszka Korszyńskiego w organizację pierwszego spotkania byłych więźniów Dachau w kaliskim sanktuarium św. Józefa*, „Kaliskie Studia Teologiczne” 3 (2004), s. 139–147.

⁴⁶ Archiwum Domu Salezjańskiego w Łądzie, akta bez sygn. Kronika Domu Łądzkiego, t. 3: 1945–1980, Zapis z dn. 29 kwietnia 1970 r.

⁴⁷ Relacja ks. Władysława Grochała SDB, Łąd 2001 (zbiory J. Wąsowicza). Zob. także. J. Wąsowicz, *Kardynał Trochta skazany jako szpieg Watykanu*, „Don Bosco” nr 4 (2014), s. 14–15; tenże, *Udział kardynała Szczepana Trochty SDB w uroczystościach dziękczynnych za 25. rocznicę wyzwolenia KL Dachau*, s. 135–144.

⁴⁸ Por. A.F. Czuk, *Kaliskie uroczystości wyzwolenia Dachau w 25. rocznicę*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 10 (1970), s. 239–241; *Rocznica wyzwolenia*, „Ateneum Kapłańskie” 76 (1971) z. 3/4, s. 6–60; M. Rusinek, *25. rocznica wyzwolenia księży polskich z Dachau*, „Słowo Powszechne” nr 102, 30 kwietnia 1970 r., s. 1; tenże, *Świadectwo wiary i patriotyzmu*, „Słowo Powszechne” nr 107, 6 maja 1970 r., s. 3–4, *Ogólnopolskie uroczystości w Kaliszu z racji 25-lecia wyzwolenia Księżów polskich z obozu zagłady w Dachau*, „Pismo Okólne” [Biuro Prasowe Sekretariatu Episkopatu Polski] 1970, 4–10 maja, nr 19, s. 14–17. W wersji autoryzowanej przemówienie znalazło się w „Ateneum Kapłańskim”: zob. *Przemówienie ks. bpa Szczepana Trochty*, „Ateneum Kapłańskie” 76 (1971), z. 3/4, s. 55–57.

tacji znajdującej się w archiwach IPN wiemy dziś, że jego pobyt w Polsce został odnotowany wówczas przez Służbę Bezpieczeństwa⁴⁹.

Ojciec św. Paweł VI postanowił wynagrodzić Trochcie lata więzienia i wiernej służby Kościołowi, mianując go na konsystorzu 28 kwietnia 1969 r. kardynałem *in pectore*⁵⁰. Nominacja ta została ujawniona przez Stolicę Apostolską dopiero na konsystorzu 5 marca 1973 roku. Życzeniem papieża było wówczas, aby salezjanin został arcybiskupem Pragi, na co nigdy władze komunistyczne się nie zgodziły⁵¹.

Niedługo potem, 6 kwietnia 1974 r., kardynał zmarł w niejasnych do dzisiaj okolicznościach. Uznaje się, że był ofiarą tortur psychicznych. Po sześciogodzinnej wizycie powiatowego sekretarza kościelnego Karela Dlabala wyczerpany dowlókł się do łóżka i nigdy już z niego nie wstał.

Nawet po śmierci hierarchy represje wobec jego osoby nie ustały. O śmierci i dacie pogrzebu nie poinformowały czechosłowackie radio i telewizja. Na czas uroczystości żałobnych zamknięto miasto i zabroniono wywieszania kirów przy flagach państwowych. Obecny na pogrzebie hierarchom – kard. Karolowi Wojtył, kard. Franzowi Kőnigowi z Wiednia i kard. Alfredowi Bengschowi z Berlina, nie pozwolono celebrować Eucharystii; mogli tylko przystąpić do Komunii w jej trakcie. Siedzieli razem z wiernymi w ławkach⁵². Pomimo zakazów metropolita krakowski kardynał Karol Wojtyła przemówił na cmentarzu⁵³. Kardynał Alfred Bengsch, arcybiskup Berlina Wschodniego, już po pogrzebie wyraził następującą opinię: „Żyję już dwadzieścia lat w komunizmie, ale dopiero teraz czuję, czym jest komunizm. Partia musi czuć się rzeczywiście słaba, skoro nawet prywatnie nie pozwolono nam odprawić Mszy Świętej”⁵⁴.

Salezjanów na uroczystościach reprezentował ks. Augustyn Dziędział pełniący wówczas funkcję delegata księdza generała na Polskę. Po latach relacjonował, że w pogrzebie kard. Trochty SDB uczestniczyło wielu współbraci z Czech ukrywających się w cywilnych ubraniach⁵⁵.

⁴⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, Kalisz 1965–1970, sygn. 0648/14, Stenogram kazania biskupa Trochty z Litomierzyc w Czechosłowacji wygłoszonego w dniu 29.04.1970 r. w Kaliszu, Poznań 30 kwietnia 1979 r., k. 46–47.

⁵⁰ J. Kučera, *Vyznavač a mučedník Štěpán Trochta*, s. 41–43.

⁵¹ Tamże, s. 46–48.

⁵² Por. A. Hlinka, *Síla slabých i slabość silných. Prześladowanie Kościoła na Słowacji 1945–1989*, s. 248; G. Weigel, *Świadek nadziei. Biografia papieża Jana Pawła II*, tłum. D. Chylińska i in., Warszawa 2001, s. 286.

⁵³ Relacja ks. Augustyna Dziędziała SDB, Moskwa XII 2016 (w zbiorach ks. Jarosława Wąsowicza); (KAI/RV)/br, *Karol Wojtyła: dzieciństwo – młodość – kapłaństwo – biskupstwo*, w: eKAI, 19.04.2014 [dostęp: 17 X 2017], <https://ekai.pl/karol-wojtyla-dziecinstwo-mlodosc-kaplanstwo-biskupstwo/>.

⁵⁴ Por. S. Szmidt, *Nieugięty do końca*, w: Adonai.pl, <http://adonai.pl/swiadectwa/?id=90>.

⁵⁵ Relacja ks. Augustyna Dziędziała SDB, Moskwa, grudzień 2016 (w zbiorach ks. Jarosława Wąsowicza).

Zakończenie

Kardynał Štěpán Trochta SDB należy do grona hierarchów, którzy w trudnych czasach komunistycznej dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej dali świadectwo wierności Kościołowi. Nigdy nie dał się złamać, cierpliwie znosił prześladowania i upokorzenia. Wraz z abp. Antonim Baraniakiem SDB, metropolitą poznańskim⁵⁶, zapisali się na chlubnych kartach historii męczeństwa za wiarę w szeregach duchowych synów św. Jana Bosko.

Słowa kluczowe: kard. Štěpán Trochta SDB, męczeństwo Kościoła w XX w., represje komunistyczne, Kościół w Czechosłowacji, historia salezjanów

Summary

Cardinal Štěpán Trochta SDB - prisoner of two totalitarian systems

The Catholic Church in Czechoslovakia in 20th century has become a community of martyrs. During the World War II many Catholic priests and religious were imprisoned in the concentration camps, especially in KL Dachau. Czechoslovakia was one of the communist countries with the most severe persecutions of Catholic clergymen. In Czechoslovakia an eminent figure was cardinal Stephen Trochta, a salesian who was suffering because of his faith. He is an example of these clergymen who suffered from both totalitarian systems: national socialism of the Third Reich and the communism. The first Czech clergyman among the Salesian spent in German and Czechoslovakian prisons together thirteen years. The article presents his short biography and his way of martyrdom in German and Czechoslovakian prisons.

Keywords: Cardinal Štěpán Trochta SDB, martyrdom of the Church in 20th century, communist repression, Church in Czechoslovakia, history of the Salesians

⁵⁶ Arcybiskup Antoni Baraniak był więziony przez komunistyczne władze w Polsce w latach 1953–1956. Był poddawany licznym torturom. Próbowano na nim wymusić zeznania obciążające prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego, jednak pozostał nieugięty. Dziś nazywany jest „niezłomnym żołnierzem Kościoła”. Trwają przygotowania do wszczęcia jego procesu beatyfikacyjnego. Więcej na ten temat zob.: M. Jędraszewski, *Teczki na Baraniaka*, t. 1: Świadek, Poznań 2009; tenże, *Teczki na Baraniaka*, t. 2, *Kalendarium działań SB*, Poznań 2009; J. Wąsowicz, *Troska salezjanów o bpa Antoniego Baraniaka SDB w okresie jego internowania w Marszałkach (29 grudnia 1955 r.–1 kwietnia 1956 r.)*, „Seminare” (2014) 35, nr 1, s. 157–169.

Bibliografia

Materiały archiwalne

Archivio Salesiano Centrale (Centralne Archiwum Salezjańskie w Rzymie)
sygn. B741, Trochtadocumenti

Archiwum Domu Salezjańskiego w Łądzie

Kronika Domu Łądzkiego, t. 3: 1945-1980, akta bez sygn.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Kalisz 1965-1970, sygn. 0648/14

Publikacje

Beňo J.A., *Rehabilitacja*, tłum. Z. Zalewski, Radom 2001.

Boryszewski P., *Kościół, którego nie było. Tajna działalność religijna w Czechosłowacji w latach 1949-1989*, Warszawa 2002.

Buben M.M., *Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů*, Praha 2000.

Cameroni P.L., *Come stelle nel cielo. Figure di Santità in compagnia di Don Bosco*, Torino 2015.

Castano L., *Ksiądz Rinaldi: żywy wizerunek ks. Bosko*, tłum. A. Gryczyńska, Łódź 1983.

Cuhra J., *Represje wobec duchownych i wiernych na ziemiach czeskich w latach 1948-1962*, w: *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, pod red. J. Myszora, A. Dziuroka, Katowice 2004.

Čvančara J., *Akce Atentat*, Praha 1991.

Cywiński B., *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej*, t. 2: „...i was prześladować będą”, Lublin 1990.

Czuk A.F., *Kaliskie uroczystości wyzwolenia Dachau w 25. rocznicę*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 10 (1970).

Dębiński J., *Historia stosunków państwo-Kościół w Republice Czeskiej*, „Ateneum Kapłańskie” 165 (2015), z. 2.

Dobosiewicz S., *Mauthausen-Gusen w obronie życia i ludzkiej godności*, Warszawa 2000.

Domagała J. (wł. W. Jacewicz), *Ci, którzy przeszli przez Dachau*, Warszawa 1957.

b.a., *Dzieje Kościoła rzymsko-katolickiego [!] w Czechach i na Morawach 1948-1978*, Warszawa 1984.

Fitych T., *Kościół milczenia dzisiaj*, Praga–Nowa Ruda 1995.

Gołdyn P., *Wkład Biskupa Franciszka Korszyńskiego w organizację pierwszego spotkania byłych więźniów Dachau w kaliskim sanktuarium św. Józefa*, „Kaliskie Studia Teologiczne” 3 (2004).

Grajewski A., *Chronologia i historyczne uwarunkowania represji wobec duchowieństwa katolickiego w krajach Europy Środkowej*, w: *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, pod red. J. Myszora, A. Dziuroka, Katowice 2004.

Grajewski A., *Kompleks Judasza. Kościół zraniony. Chrześcijanie w Europie Środkowo-Wschodniej między oporem a kolaboracją*, Poznań 1999.

Hlinka A., *Siła słabych i słabość silnych. Prześladowanie Kościoła na Słowacji 1945-1989*, tłum. A. Sobótka, Kraków 2013.

Hlond A., *List do dra Alfreda Fuchsa, redaktora „Lidove Listy” z okazji Zjazdu Katolickiego w Pradze, Poznań, dnia 19 czerwca 1935*, w: „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej”, nr 7/8(1935).

- Hlond A., *Przemówienie radiowe z okazji Zjazdu Katolickiego w Pradze, 27.VI.1935*, w: „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” nr 7/8(1935).
- Iwiński J.E., *Walka o życie i godność ludzką w obozie koncentracyjnym Gusen w latach 1940-1942*, Warszawa 1989.
- Jakub in P., *Pastieri v osídlach moci. Komunistický režim a katolíckikňazi na Slovensku v rokoch 1948–1968*, Bratislava 2012.
- Janoušek J., *Dr. Nosek mladým*, Praha 1939.
- Jędraszewski M., *Teczki na Baraniaka*, t. 2: *Kalendarium działań SB*, Poznań 2009.
- Jędraszewski M., *Teczki na Baraniaka*. t. 1: *Świadek*, Poznań 2009.
- Kardinál Trochta – mučedník: Terežín, Mauthausen, Dachau, Nové Město nad Metují 1991.
- Katuniniec M., *Represje wobec duchowieństwa katolickiego na Słowacji w latach 1945-1956*, w: *Represje wobec duchowieństwa Kościołów w chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, pod red. J. Myszoza, A. Dziuroka, Katowice 2004.
- Kessler L. [właśc. Ch. Whiting], *Heydrich – posłaniec śmierci*, tłum. S. Kędzierski, Warszawa 2000.
- Korec J.Ch., *Po barbarzyńskiej nocy...*, tłum. L. Spyrka, Kraków 1994.
- Korszyński F., *Jasne promienie w Dachau*, Poznań 1985.
- Krawiec J., *Jak Dante za życia przeszedł przez piekło. Ks. Zygmunt Kuzak SDB – Kapłan Niezłomny. Opracowanie biograficzne*, Kraków 2007.
- Křížková M.R., *Knihavíry, naděje a lásky. 70 let působení salesiánů v Čechách a na Moravě*, Praha 1996.
- Kuchař L., *Ominąć radar. Wspomnienia o dwóch tajnych święceniach kapłańskich w Kościele z za miedzy*, tłum. Z. Klimczuk, Marki-Struga 1993.
- Małysz K., *Litomierzycy*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 10, pod red. E. Ziemanna, Lublin 2004.
- Med O., *Czeski Ksiądz Bosko. Biografia ks. Ignacego Stuchlego*, tł. M. Staniek, Kraków 2007.
- Novosad J., *Štěpán Trochta Svědek „T”*, Praha 2001.
- Ocaleni z Mauthausen. *Relacje polskich więźniów obozów nazistowskich systemu Mauthausen–Gusen*, Warszawa 2010.
- Ogólnopolskie uroczystości w Kaliszu z racji 25-lecia wyzwolenia Księży polskich z obozu zagłady w Dachau, „Pismo Okólne” [Biuro Prasowe Sekretariatu Episkopatu Polski] 1970, 4-10 maja, nr 19.
- Orski M., *Ostatnie dni obozu Mauthausen-Gusen*, Gdańsk 2005.
- Pro memoria z okazji obecności biskupów czechosłowackich na Soborze*, w: *Więzy jedności Jana XXIII i kardynała Stefana Wyszyńskiego*, oprac.: S. Wilk SDB, A.D. Wójcik, Lublin 2016.
- Przemówienie ks. bpa Szczepana Trochty*, „Ateneum Kapłańskie”, 76 (1971) z. 3/4.
- Ramme A., *Służba Bezpieczeństwa SS*, Warszawa 1975.
- Rocznica wyzwolenia*, „Ateneum Kapłańskie” 76 (1971) z. 3/4.
- Rusinek M., *25 rocznica wyzwolenia Księży polskich z Dachau*, „Słowo Powszechne” 1970, 30 kwietnia, nr 102.
- Rusinek M., *Świadectwo wiary i patriotyzmu*, „Słowo Powszechne” 1970, 6 maja, nr 107.
- Russo S., *I primi venticinque Capitoli Generali 1877-2002*, Catania 2007.
- Salezjanin biskupem w Czechosłowacji*, „Pokłosie Salezjańskie” 1 (1948).
- Strażnik sumienia. Ks. Georg Wache — proboszcz parafii św. Mikołaja w Nowej Rudzie w czasie drugiej wojny światowej*, oprac. ks. J. Kos, Nowa Ruda 2008.
- Svoboda B., *Po stronie narodu. Kardynał František Tomášek w boju z reżimem komunistycznym (1989-1965)*, tłum. J. Nalepa, Kraków 2013.
- Szczepanowicz M., *Kurierzy Słowa Bożego*, Kraków 2007.

- Tasiemski S., *Kolaboranci w sutannach*, „Więź” 2 (1997).
- Vevoda R., *Stosunki państwo–Kościół w Czechosłowacji (1945–1990)*, w: *Między integracją a komunizmem. Społeczeństwa i Kościoły Europy Środkowej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Szczecin 8–9 czerwca 2001 r.*, pod red. K. Kowalczyka, A. Kubaja, R. Wróblewskiego, Tuchów 2001.
- Wąsowicz J., *Akt oddania się w opiekę św. Józefowi kaliskiemu kapłanów więźniów KZ Dachau*, „Kaliskie Studia Teologiczne” 4 (2005).
- Wąsowicz J., *Kardynał Trochta skazany jako szpieg Watykanu*, „Don Bosco” nr 4 (2014).
- Wąsowicz J., *Relacja ks. Szczepana Trochty SDB o salezjanach w KL Dachau przesłana po wyzwoleniu obozu do ks. Piotra Ricardone SDB Przełożonego Generalnego Towarzystwa Salezjańskiego*, „Seminare” 38 (2017) nr 1.
- Wąsowicz J., *Salezjanie w Dachau*, w: *Da Mihi Animas Caetera Tölle. Księga Pamiątkowa dedykowana Ks. Profesorowi Stanisławowi Wilkowi SDB w 70. rocznicę urodzin*, pod red. J. Pietrzykowskiego, J. Wąsowicza, Piła 2014.
- Wąsowicz J., *Troska salezjanów o bpa Antoniego Baraniaka SDB w okresie jego internowania w Marszałkach (29 grudnia 1955 r.–1 kwietnia 1956 r.)*, „Seminare” 35 (2014) nr 1.
- Wąsowicz J., *Udział kardynała Szczepana Trochty SDB w uroczystościach dziękczynnych za 25. rocznicę wyzwolenia KL Dachau w sanktuarium św. Józefa w Kaliszu*, „Polonia Maior Orientalis. Studia z dziejów Wielkopolski Wschodniej” 2 (2015).
- Wąsowicz J., *Wspomnienia ks. Stefana Pawlaczka SDB z niemieckiego obozu koncentracyjnego w Gusen* [w druku].
- Weigel G., *Świadek nadziei. Biografia papieża Jana Pawła II*, tłum. D. Chylińska i in., Warszawa 2001.
- Wilczyński L., *Pielgrzymki księży byłych więźniów obozu koncentracyjnego w Dachau do sanktuarium świętego Józefa w Kaliszu (2005–1945)*, „Kaliskie Studia Teologiczne” 5 (2006).

Internet

- (KAI/RV)/br, *Karol Wojtyła: dzieciństwo – młodość – kapłaństwo – biskupstwo*, w: eKAI, 19.04.2014, <https://ekai.pl/karol-wojtyla-dziecinstwo-mlodosc-kaplanstwo-biskupstwo/>.
- Roszewski M., *Obecność Kościoła katolickiego w Czeskiej Republice. Zarys problemu*, w: Opoka.org.pl, https://opoka.org.pl/biblioteka/T/TA/TAP/mr_200811_czechy.html#sdfootnote53sym.
- Szmidt S., *Nieugięty do końca*, <http://adonai.pl/swiadectwa/?id=90>.
www.skaut.cz.

Relacje

- Relacja ks. Augustyna Dziędziela SDB, Moskwa, grudzień 2016 (zbiory ks. J. Wąsowicza).
- Relacja ks. Władysława Grochała SDB, Łódź 2001 (zbiory ks. J. Wąsowicza).